
Elore 1/2000, 7. vuosikerta

Julkaisija: Suomen Kansantietouden Tutkijain Seura ry., Joensuu

ISSN 1456-3010, URL: http://cc.joensuu.fi/~loristi/1_00/knu100.pdf

E-mail: loristi@cc.joensuu.fi

Vastamaailma pinnan alla

Käsityksiä veteen liittyvistä uskomuksista

Seppo Knuutila

Meidän tietomme mukaisista mytologioista useimmissa aika ennen olevaista kuvataan aina oleeksi ja olevainen yhtymäkohdissaan horisontaalisen maailmanviidan piirtäväksi vedeksi ja ilmaksi. Tässä esityksessä haarukoin sellaisten myyttien ja uskomusten aiheita, joiden kontekstina on lätäkköä suurempi veden kokouma.

Ensimmäinen olio, joko ihmis- tai eläinhahmoinen, on maailman synty -teksteissä kuvattu joko luojaheerokseksi tai sellaisen synnyttäjäksi. Uudessa Kalevalassa tämä olento on impi ilman tyttö, kave luonnotar korea, joka ilman pitkillä pihoilla ikävystyi yksinoloonsa. Hän laskeutui meren selälle, tuli saman tien raskaaksi tuulesta ja laineista ja alkoi odottaa Väinämöistä syntyväksi. Ennen ihmisen maailmaan tuloa runo kertoo maan pinnan ja piirin synnyn niin kuin se aina on kerrottu eri puolilla maailmaa. Kalevalan runoversiossa sotka etsii pesän sijaa ja löytää sen veen emosen, ilman immen polvelta, jonka tämä on nostanut veden pinnan yläpuolelle. Sotka laatii pesän, munii siihen kuusi kultaista munaa ja rautamunan seitsemänneksi. Munien hautominen kuitenkin kuumottaa polvea niin, että ilman impi vavahduttaa sitä. Munat vierivät veteen ja menevät rikki. Niistä syntyy maa, tavaan kansi ja taivaankappaleet, aurinko, kuu, tähdet sekä pilvet. Veen emoksi muuttunut ilman impi muotoilee meren pohjan, lahdet, luodot, karit, rannat ja niemet. Vasta näiden luomistöiden jälkeen syntyy Väinämöinen (vaikka Kilpalaulanta-runon anta toisin ymmärtää; vrt. Vanha ja uusi Kalevala).

Folkloristien kesäkoulussa Lammilla (1997) professori Jawaharlal Handoo (Mysore, India) kertoi lukeneensa - vuosia sitten - Time-lehdestä jutun, jossa käsiteltiin erilaisia ydinsodan suojautumisen ja pelastumisen strategioita. Erään suunnitelman - tai pikemminkin kertomuksen - mukaan Yhdysvaltojen presidentille, hänen perheelleen ja tärkeimmille neuvonantajilleen oli rakennettu erikoislentokone (Boeing 747). Se oli suojattu mahdolliselta säteilyltä ja varustettu jättimäisillä polttoainesäiliöillä; siinä oli kaikki ydinsaasteiden arviointiin tarvittavat mittauslaitteet ja järeä aseistus; ruokaa, juomaa ja muita elämisen tykötarpeita oli kuukausien varalta. Tarkoituksena oli, että kyseinen kone kuljettaisi laajamittaisen ydinsodan ja -tuhon jälkeen arvokasta lastiaan ympäri maapalloa päivä- jopa viikkokausia etsimässä mahdollista saastumatonta kolkkaa. Jos ja kun sellainen löytyisi, sinne kone laskeutuisi ja jäljelle jääneet ihmiset - Valkoisen talon kerma - alkaisivat puuhata uutta ihmiskuntaa. Koneen, ja ilmeisesti koko operaation nimi oli "Knee Cap", polvilumpio.

Maailmanmuna-myytin rinnalla tunnetaan yhtä laajasti, joskin erityisen elinvoimaisena arktisilla alueilla ns. maansukellus-myytti, jossa keskeisenä - Martti Haavion mukaan "puolueettomien versioiden" - ideana on, että alkujumaluuden avustaja, usein vesilintu sukeltaa meren pohjasta nokallisen maata, josta alkuluoja muotoilee vähitellen kasvavan maan piirin. Myytin dualistisen ja sittemmin kristinuskosta vaikutteita saaneen version mukaan maan luomisesta taistelevat alkuluoja Jumala ja hänen vastustajansa, Saatana, jotka yhdessä saavat aikaan hedelmällisen ja hedelmättömän (suot, vuoret, anomaliset alueet). Puuttumatta tämän enempää myytin variaatioihin ja tulkintaan, kiinnitän huomiota siihen, miten kaikkien tämän aihepiirin syntyjen kuvauksissa maailmaan tulee uusi ulottuvuus, vertikaalinen liike ja kaikkeus alkaa hahmottua kerroksiseksi.

Tutkimuksen ongelmaksi on jäänyt Matti Sarmelan mukaan kysymys, "onko suomalaisen maailmansynty -runon taustalla arktinen sukeltajamyytti vai kuuluuko virolais-suomalainen maailman synty alun alkaenkin eteläisempään euraasialaiseen maailmanmuna-traditioon." "Joka tapauksessa", kirjoittaa Sarmela jyhkeään tyyliinsä, "pohjoisilla runoalueilla säilynyttä Lintu merellä -runoa voidaan pitää erittäin arkaaisena, samanistisena runona, jonka monet metaforat palautunevat uralilaisten pyyntikulttuurien kaudelle."

Luomisrunot kertovat muun ohella nimenomaan sen, miten maailmaan syntyi vertikaalinen, pystysuora hahmotus sekä nykytermein ilmaistuna näkymän (scape) lisäksi tila (space). Mytologioissa maailman kerroksisuus on ikään kuin filosofisempi ja fyysisesti tavoittamattomampi kuin horisontaaliset ulottuvuudet, mikä ilmenee mm. elämänpuuta ja maailmanvuorta koskevissa kuvitelmissa. Uno Harvan tulkinnan mukaan myös sampo hahmotuu vertikaalisesti maahan kiinnittyneistä juuristaan kohti pohjannaulaa eli -tähteä. Yhtä kaikki sampo päätyi mereen, alkuelementtiin, mitä voisi pitää johdonmukaisenakin ainakin niiden myyttien, tarujen ja kuvitelmien valossa, joiden mukaan maailmankaikkeuden rikkaudet ovat vajonneet mereen tai joka tapauksessa pinnan alle. "Siitäp' ei sinä ikänä, kuuna kullan valkeana, vesi puuttune varoja, ve'en Ahto aartehia."

Epäilemättä merihistorioitsijoilta ja -arkeologeilta voisi saada valaistusta tuhotulvien syihin ja seurauksiin, jaksottaisuuteen, ennakoitavuuteen ja mittasuhteisiin. Yhtä luultavaa on, että rationaaliset selitykset eivät tyydytä sitä joka kysyy, miten tulva- ja vedenpaisumusmyytit ovat saaneet niin vahvan jalansija maailman mytologioissa. Tarunhoitoiselle Atlantis-kertomukselle on löydetty useitakin "lopullisia" ratkaisuja, joihin en tässä puutu muuten kuin aihehistoriallisen näkökulman kapeasta raosta: yleisesti ottaen myytin ja tapahtuneiden asioiden välisten yhteyksien ratkaiseminen on perusteiltaan ja varsinkin kirjaimellisesti otettuna kyseenalainen artikulaatio. Tapahtuneiden asioiden mielessä historialliset myyttien tulkinnat muistuttavat usein ns. luonnollisia selityksiä, joiden on ollut määrä tehdä tyhjäksi yliluonnolliset tai tiedonvastaiset uskomukset. Vaikka myytit kertovat alkuajoista ja ihmiskunnalla on niiden tulkintaa vaativasta informaatiosta pitkä kokemus, ne - siis myytit - ilmenevät useimmissa tapauksissa narratiivisina tietomuotoina, eivätkä niinkään tapahtuneiden asioiden varhaisina tai myöhäisinä kaikuina.

Platonin Timaios-dialogissa Atlantiksen "historia" on tiivistetty näin: "Mutta sitten myöhemmin yhden ainoan hirvittävän päivän ja yön kuluessa, syntyi tavattoman ankaria maanjäristyksiä ja puhkesi vedenpaisumus; maa nieli yhtäkkiä koko teidän sotajoukkonne, ja samalla Atlantis-saari vajosi meren syvyyteen ja katosi näkyvistä." Kaikkien selitysten selitystä esittäessään Timaios mainitsee, että on tehtävä ero olevan ja sen heijastuksen välillä: "Mikä on se, joka on aina ollut olemassa, mutta jolla ei ole syntyä (vesi ja ilma), ja mikä on se, joka on aina ollut syntymässä mutta jolla ei ole olemassaoloa? Edellisen voi käsittää järjellä ja ajattelemalla, koska se pysyy aina samana, jälkimmäinen perustuu järjettömään luuloon ja aistihavaintoihin, se syntyy ja häviää, joten sitä ei ole todellisena olemassa." Jälkimmäisen tulkinnan voisi ajatella meidän

ymmärryksemme mukaan koskevan myyttejä, jotka askarruttavat meitä mm. vertauskuvallisten ominaisuuksiensa ja olemattomuutensa vuoksi; mutta välillisesti, esimerkiksi rakenteissaan, kuten Lévi-Strauss on esittänyt, myytit viittaavat aina myös sellaiseen mikä on aina ollut eli oikeuttavat itsensä vanhimman ja samalla perimmäisen tiedon ylläpitäjinä.

Timaios-dialogin lopussa on esitelty muutamia käsityksiä sielunvaelluksesta tai ehkä olisi parempi puhua metamorfoosiopista: sen mukaan ”vesieläimet on muovattu kaikkein järjettömimmistä ja tietämättömmistä ihmisistä, joita muovaajat eivät pitäneet arvollisina edes hengittämään puhdasta ilmaa, koska kaikenlaiset rikkomukset olivat tahranneet heidän sielunsa. He työnsivät heidät veteen ja antoivat heidän hengitettäväkseen syvyyksien sameaa vettä. Näin syntyi kalojen ja simpukoiden ja muiden vesieläinten sukukunta, joka on oikeudenmukaisena rangaistuksena äärimmäisestä tietämättömyydestään saanut asettua asumaan kaikkein äärimmäisille rajoille. Näin silloin, kuten vielä nytkin, eläimet muuttuivat toinen toisikseen sitä mukaa kuin järki tai järjen puute niissä lisääntyi tai väheni.” Tässä yhteydessä on ehkä paikallaan viitata Esa Saarisen otaksumaan, että Platon oli muun ohella suuri humoristi.

Juuri metamorfoosit ovat vesimytologian keskeistä tematiikkaa, mikä tietenkin implikoi jälleen kerran rajojen merkitsemistä ja merkitysten pohdintaa. Kalevalan Aino-episodi on tavallisimmin tulkittu itsemurhaksi, hukuttautumiseksi. Väinö Kaukonen on kuitenkin ollut sitä mieltä, hyvin perustein, että kysymyksessä on muodonmuutos: Aino menee rannalle, riisuutuu ja ui kirjavan kiven luo ja käy sen päälle istumaan; ”kilahti kivi veteen, paasi pohjahan pakeni, neitonen kiven keralla, Aino paaen palleassa”, ja niin Ainosta tulee Vellamon neito. Muodonmuutos merkitsee kuitenkin sitä, että sukulaisilleen Aino on kuollut, ja niin hän tiesi itsekin käyvän. Vain shamaanit kykenevät ja kirotut joutuvat edestakaisiin muodonmuutoksiin. Hukkuneet eli sijattomat sen sijaan jäävät välitilaan niin, että heidän, meriraukkojen, sielut valittavat öisin ruumiinsa kohtaloa. Monista kansanrunoista koottu uuden Kalevalan Aino-jakso sisältää vielä episodin, jossa Väinämöinen saa Ainon veneeseensä lohikalana, mutta menettää tämän samalla, koska ei tuntenut ”piteä Vellamon vetistä neittä, ahon lasta ainokaista”, sisarta nuoren Joukahaisen. Näin esitettynä metamorfoosit ovat myös ironisten artikulaatioiden (osa)tekijöitä.

Uskomusten vesiä, meriä, järviä, jokia ja lampia kansoittavat mitä moninaisimmat ihmisten kaltaiset oliot, osa niistä on ikiaikaisia, aina olemassa olleita, osa sinne iäksi joutuneita. Varsinkin ihmesaduissa vedenalaiset valtakunnat ovat maanpäällisten kaltaisia mutta eivät vaihdettavia: rajan ylitys merkitsee ”ensimmäisen elämän” menettämistä.

Veden kuninkaan tyttärillä on taipumus rakastua ihmispoikiin. A. Oksasen runossa *Koskenlaskijan morsiamet* veden tytär, Vellamon neito saa rakastamansa Vilhelmin - jonka veneen eteen hän nostaa kosken pohjasta kiven - tosin Annakin, Vilhon maallinen morsian menehtyy samassa rytäkässä. H.C. Andersenin tunnetussa sadussa Pieni merenneito, päähenkilö rakastuu maalliseen prinssiin, ja joutuu kärsimään tästä sopimattomasta suhteesta huomattavassa määrin. Kiinnostava yksityiskohta Andersenin sadussa on, että pieni merenneito joutuu antamaan kielensä eli puhe- ja laulukykynsä noidalle päästäkseen elämään maan päällä. Useissa uskomustarinoissa on saman tapaisia vaikenemisen ehtoja, mikä korostaa kommunikaation mahdottomuutta tai ainakin vaikeutta maan ja veden olioiden välillä.

Vastaavasti veden pojat, varsinkin monihahmoiseksi kuvattu näkki houkuttelee luokseen nuoria tyttöjä. Mainioon pikku kirjaansa nimeltä *Näkki, kertomus vesirajasta*, Leena Krohn on koonnut huomattavan määrän näkki-tietoutta ja esittänyt sen juonellisena kertomuksena. Hän on monista tutkijoista poiketen kiinnittänyt huomiota nimenomaan siihen, että vedenalaisen maailmaan joutuneet ovat siellä eläviä, mutta maan päällä kuolleita. Eiväthän veden oliotkaan menes-

ty pitkiä aikoja kuivalla maalla; ne vain nousevat silloin tällöin hetkeksi pintaan katsomaan heille vierasta maailmaa ja varsinkin naispuoliset oliot kampaamaan pitkiä hiuksiaan. Myös Krohnin kuvaama näkki-poika on mykkä kunnes tyttö, joka seuraa häntä veden alaiseen maailmaan, opettaa näkin puhumaan.

Kansanuskossa skandinaavinen näkki on vedenhaltia, joka voi olla mies- tai naispuolinen tai eläinhahmoinen. Suomalaisessa uskomustarinastossa näkki houkuttelee ihmisiä, etenkin lapsia veteen ja hukuttaa heidät; näkki opettaa pelimanniksi aikovalle soittotaidon sillä ehdolla, että saa soittajan sielun; ja kolmannen yleisen aiheleman mukaan näkki lumoo kuulijat soitollaan, panee heidät tanssimaan hurmioituneina ja kahlaamaan lopulta veteen kunnes hukkuvat.

Yleisesti ottaen vedenhaltia-tarinoilla on määritelty kulttuurin ja luonnon rajaa, joka on kulu- nutta sanontaa käyttäkseni, mutta tässä yhteydessä kirjaimellisesti veteen piirretty viiva. Mutta yhtä lailla vedenhaltiat ja muut vesien uskomusolennot ovat kertomusten mukaan määritelleet sukupuolten, ikä- ja sosiaaliryhmien tiloja, ja kuten Sarmela on maininnut “agraarisessa kylä- kulttuurissa vedenhaltiaista tuli varoitus- ja syntitarinoiden keskushahmo.” Niinpä esimerkiksi vesikivelle hiuksiaan kampaamaan noussut vedenneito on varoitustendenssin myötä vähitellen muuttunut riettaaksi veden huoraksi.

Tietynlainen rationaalisten selitysten tendenssi, mm. luonnollisen selityksen periaate on vaikut- tanut käsitykseen, että suhtautuminen veteen olisi uskomusten väistyttyä jotenkin perinpohjai- sesti muuttunut. Merkitykset ja kuvitelmien kanavat kyllä vaihtuvat, mutta ilmaisevaa myös on, että veden pelko on pitänyt pintansa eritoten populaarikulttuurissa. Uusinta linjaa voisi vetää vaikkapa moniosaisesta Tappajahaista Kevin Costnerin Waterworldiin ja Renny Harlinin Deep blue sea -elokuvaan, olkoonkin sen että näyttävimmät tulvat ja hyökyaallot on tehty tietokoneel- la.

Prof. Seppo Knuuttila
Suomen kielen ja kulttuuritieteiden laitos
Joensuun yliopisto
seppo.knuuttila@joensuu.fi